

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Rapportage Verkenning Archeologie

In situ 2100

*De betekenis en vormgeving van de bescherming van
archeologische vindplaatsen*

Colofon

In situ 2100

De betekenis en vormgeving van de bescherming van archeologische vindplaatsen

Rapportage Verkenning Archeologie

B.I. Smit, J. Bazelmans, T. de Groot, D. Schmutzhart, M. Linssen, J. Bouwmeester, J. Jongma, A. Klomp,
L. Theunissen, M. ter Schegget, J. Schreurs en M. Verschuur.

Opmaak: Xerox/OBT, Den Haag

© Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2019

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Postbus 1600

3800 BP Amersfoort

www.cultureelerfgoed.nl

Inhoud

1	Aanleiding	5
2	Inleiding	6
3	Aanpak	9
4	Wettelijke bescherming: nut en noodzaak	10
5	Wettelijke bescherming: een wetenschappelijk perspectief	13
	5.1 Inleiding	13
	5.2 (Inter)nationaal belang	13
	5.3 Landschappelijke en interdisciplinaire samenhang	14
	5.4 Een evenwichtig bestand	15
6	Wettelijke bescherming: het belang voor de samenleving	18
7	Bevindingen	21
8	Literatuur	24

De gevarieerde verschijningsvorm van het archeologisch bodemarchief, zichtbaar en onzichtbaar

Archeologische resten en vindplaatsen kennen een enorme variatie. In het algemeen wordt een onderscheid gemaakt tussen zichtbare en onzichtbare resten. Het aandeel zichtbare archeologische resten in de totale archeologische 'voorraad' is klein, maar grafheuvels, hunebedden, terpen en vliedbergen zijn voor het grote publiek wel het meest aansprekend. Onzichtbare archeologische resten komen meestal alleen bij toeval, bij graafwerkzaamheden, of bij opgravingen tevoorschijn. Nieuwe ontdekkingen krijgen vaak veel aandacht van media en publiek.

Op hoofdlijnen is – naar de onderverdeling van de voorgeschiedenis – een grove vierdeling te maken in de verschijningsvorm van archeologische resten die begint bij de jagers-verzamelaars uit de steentijd en eindigt bij de moderne staatssamenleving.

Jagers, verzamelaars en eerste boeren (300.000 voor Chr. – tot ca 3400 voor Chr.)

Deze periode wordt gekarakteriseerd door gemeenschappen die gespecialiseerd zijn in de seizoensmatige benutting van natuurlijke voedselbronnen. Het betreft jagers/vissers en verzamelaars. Soms is sprake van gemeenschappen die deze levenswijze aanvullen met het gebruik van gedomesticeerde soorten van plant en dier. Deze gemeenschappen hebben aanvankelijk een sterk mobiel karakter, ze trekken op basis van de seizoenen en beschikbaarheid van voedselbronnen door hun leefgebied. De archeologische resten uit deze periode bestaan uit kleine tot grote clusters van werktuigen van vooral (vuur)steen en in veel mindere mate verbrand dierlijk botmateriaal. Aan het eind van deze periode verschijnt voor het eerst aardewerk. Grondsporen (met name kuilen) zijn zeldzaam of slecht herkenbaar, met uitzondering van haardkuilen. Vondsten van begravingen zijn schaars en crematies nog zeldzamer.

Vroege boerensamenlevingen (ca 3400 voor Chr. tot ca 1500 voor Chr.)

Boerengemeenschappen die over het algemeen hun huis, erf en leefgebied op een vaste plek hebben en leven van kleinschalige landbouw, zijn het kenmerk van deze periode. Binnen het leefgebied worden de huizen en erven periodiek verplaatst. De archeologische resten bestaan uit clusters van (vuur)stenen werktuigen en aardewerk. De eerste gebruiksvoorwerpen van metaal (brons, goud) zijn aanwezig. Grondsporen, zoals de paalkuilen van gebouwen, zijn schaars en vaak slecht zichtbaar. Gedurende deze periode wordt het grafgebruik archeologisch gezien beter zichtbaar: hunebedden, steenkisten, grafheuvels en vlakgraven.

Late boerensamenlevingen (inclusief Romeinse tijd) (ca 1500 voor Chr. tot en met ca 900 na Chr.)

Bij de late boerensamenlevingen is sprake van een volledig ontwikkelde en geïntensiveerde agrarische levenswijze, met meer plaatsvast nederzettingen, robuuste boerderijen en uitgestrekte en verkavelde akkercomplexen. Gedurende deze periode ontstaan er verschillende vormen van nijverheid en handel (inclusief handelsnederzettingen) en zijn de gemeenschappen niet meer geheel zelfvoorzienend. In de loop van deze periode is sprake van centraal gestuurd regionaal of bovenregionaal gezag en uiteindelijk kerstening. De archeologische resten bestaan uit resten van huizen (soms met steenbouw), stallen, bijgebouwen, werkplaatsen, waterputten etc. De vindplaatsen zijn rijk aan vondsten en grondsporen. Naast handgevormd aardewerk wordt nu ook gedraaid aardewerk gebruikt. Metalen voorwerpen zijn talrijk in gebruik. Infrastructuur is aanwezig en wordt zichtbaarder in de vorm van (monumentale) steenbouw zoals bruggen, wegen, kanalen etc. Het dodenbestel is archeologisch goed zichtbaar: grafheuvels, vlakgraven, urnenvelden, rijengravelen en hergebruik van oudere begraafplaatsen. Daarnaast komen in deze periode resten van heiligdommen voor, zoals tempels, kerken, kapellen en kloosters.

Staatssamenlevingen (900 na Chr. tot en met 1945).

In deze periode zien we een sterke uitbreiding van de bewoonde wereld o.a. door grootschalige en georganiseerde ontginningen. Nederzettingen en eigendoms grenzen komen definitief vast te liggen. Tot in de 13^e eeuw overheerst een domaniaal stelsel daarna is sprake van de opkomst van een markteconomie. De sociale verschillen nemen toe. De opkomst van een markteconomie leidt tot specialisatie en de bevolkingsgroei tot intensivering en productieverhoging. Rurale nederzettingen groeien vanaf de late middeleeuwen uit tot dorpen. Grote, complexe nederzettingen met een centrale functie ontstaan. Er is sprake van omvangrijke binnenlandse en internationale handel over land, via rivieren en over zee. Archeologische resten uit deze periode worden gekenmerkt door dichte grondsporenclusters en steenbouw (fundamenten). De ontwikkeling van houtbouw naar steenbouw begint in de steden eerder dan op het platteland. In steden is er sprake van ophogingspakketten en afvallagen. Een grote rijkdom aan materiële cultuur is zichtbaar; aardewerk, keramiek, glas, metalen, steen, etc. De kerstening verdiept: overal verschijnen kloosters, kerken, kapellen, kerkhoven etc. Graven zijn veelal zonder bijgiften. Kastelen en later land- en buitenhuizen worden gebouwd. Ambachtelijke specialisatie: o.a. molens, potten- en steenbakkerijen, brouwerijen, etc. Landweren, (verdedigings)linies, vestingwerken, kampementen en slagvelden laten iets zien van de vooraanstaande rol van collectieve geweldpleging.

Nederland kent iets meer dan 63.350 rijksmonumenten. 1458 hiervan zijn om archeologische redenen beschermd. Sinds de afronding van het *Monumenten Selectie Project* (MSP) in 2000 wordt terughoudendheid betracht bij het aanwijzen van nieuwe monumenten, ook archeologische. Reden hiervoor is dat intussen het meest belangwekkende onroerende erfgoed van prehistorie tot 1940, voor zover bekend, wettelijke bescherming geniet. Sinds 2000 zijn nog iets minder dan 190 excellente en kenmerkende bouwwerken voor de periode van de Wederopbouw (1940-1965) en enkele tientallen archeologische monumenten aangewezen. Wettelijke bescherming is ook minder belangrijk geworden omdat de zorg voor het erfgoed in de laatste decennia een natuurlijke plek heeft gevonden in (het instrumentarium van) de ruimtelijke ordening. Tijdens de parlementaire behandeling van de Erfgoedwet 2016 in de Tweede Kamer is gesproken over de aanwijzing van monumenten van de jongere bouw-

kunst. Daarbij heeft de minister van OCW te kennen gegeven dat ze vooralsnog geen vorm wil geven aan nieuwe beschermingsprogramma's. Wel zal ze vier verkenningen laten uitvoeren naar erfgoed dat de speciale aandacht heeft van het publiek.¹ De verkenningen zijn gericht op archeologisch erfgoed, militair erfgoed, erfgoed van herdenking en herinnering en erfgoed van de periode 1965-1989. De verkenningen geven een idee van de aard en de waardering van het erfgoed, brengen in beeld of sprake is van een beschermingsopgave en generen ideeën over hoe aan deze bescherming vorm te geven. Onderhavige verkenning richt zich op eerstgenoemd domein: terreinen van archeologisch belang. Centrale vragen zijn: welke plek heeft aanwijzing tot rijksmonument in de archeologische monumentenzorg van de toekomst en hoe kan de aanwijzing tot rijksmonument het beste vorm krijgen?

¹ Zie toelichting op de *Beleidsregel aanwijzing rijksmonumenten en wijziging rijksmonumentenregister Erfgoedwet* (30 juni 2016).

2 Inleiding

Nederland kent een rijk archeologisch bodemarchief. Het is vaak de enige bron voor de kennis over de lange voorgeschiedenis (tot 300.000 jaar geleden) van ons land en zijn bewoners. Met uitzondering van grafheuvels, hunebedden, terpen, mottes en vliedbergen zijn de meeste archeologische vindplaatsen onzichtbaar. Het gaat meestal om meer of minder door latere afzettingen afgedekte, in de bodem aanwezige combinaties van vondsten en grondsporen. Slechts in een klein aantal gevallen is sprake van muurresten. Vaak is op voorhand niet duidelijk of op een plek archeologische resten aanwezig zijn of niet. Archeologische vindplaatsen komen soms bij toeval – bij graafwerkzaamheden – aan het licht, en worden dan geheel of gedeeltelijk vernietigd. Meestal worden ze met boringen of proefsleuven bewust opgespoord. Dat kan leiden tot bescherming en behoud ter plekke (*in situ*) of tot gravend onderzoek (behoud *ex situ*). Opgravingen betekenen een forse investering van tijd en geld want de prospectie en het onderzoek van archeologische vindplaatsen vereist de inzet van experts en van meer of minder complexe instrumenten (van troffels tot massaspectrometers). Opgraven, hoe goed ook uitgevoerd, betekent altijd verlies van informatie.

In tegenstelling tot gebouwde monumenten hebben archeologische monumenten geen gebruiks- of economische waarde voor de eigenaar; ze vertegenwoordigen

vooral een herinnerings- en inhoudelijke waarde voor wetenschap en publiek. In de archeologie is sinds het einde van de jaren negentig een systematiek beschikbaar voor het waarderen van archeologische vindplaatsen. Behoudenswaardige vindplaatsen hebben altijd een goede fysieke kwaliteit – ze zijn (relatief) goed geconserveerd en gaaf- en zijn inhoudelijk van grote waarde. Over het algemeen is de waardering van een vindplaats het werk van een professioneel archeoloog; het betreft een expertoordeel.² Behoudenswaardige vindplaatsen lenen zich voor behoud *in situ* of *ex situ*: een keuze die gemaakt wordt door het bevoegd gezag. In deze afweging kunnen ook andere maatschappelijke, economische of ruimtelijke belangen worden meegewogen. Het betreft een politiek-beleidsmatige keuze.

Sinds 1961 is de archeologie gebaseerd op een aantal wettelijk verankerde principes: (1) toevalsvondsten dienen bij de minister gemeld te worden om onderzoek ter plekke en van de vondst mogelijk te maken; (2) het is verboden opgravingen te doen (alleen vergunninghouders – nu certificaathouders – mogen archeologisch veldwerk doen); en (3) terreinen kunnen door de minister aangewezen worden als beschermd monument. Het is in de context van deze verkenning vooral zinvol om bij het

² Hessing *et al.* 2013.

Archeologisch onderzoek van de moderne tijd wordt de laatste jaren steeds gangbaarder. In 2017-2019 werden bij Austerlitz de resten van een Bataafs-Frans kampement uit 1804-1805 opgegraven (BAAC/Vestigia).

Een hunebed is een exemplarisch voorbeeld van een archeologisch monument. Alle hunebedden zijn wettelijk beschermd en de meeste bevinden zich in publiek bezit. Hunebed Do3 bij Midlaren (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

laatste stil te staan. Eind 2018 genoten 1458 vindplaatsen rijksbescherming. Het gaat hier om een zeer bescheiden deel – zowel in aantal als oppervlak – van de totale archeologische ‘voorraad’. Onder de archeologische rijksmonumenten zijn zichtbare objecten oververtegenwoordigd: het gaat vooral om hunebedden, terpen en wierden, grafheuvels, mottes en vliedbergen. Deze categorieën stonden al lang in de belangstelling van onderzoekers en waren vaak al voor de introductie van de Monumentenwet 1961 op enigerlei wijze geïnventariseerd.³ Het was vanzelfsprekend dat ze als eerste voor bescherming werden voorgedragen. In de loop van de jaren zeventig en tachtig richtte de bescherming zich ook op niet aan het oppervlak zichtbare vindplaatsen die door oppervlakte- of toevalsvondsten of door opgravingen aan het licht waren gekomen. Sinds 2006 is geprobeerd in twee bescheiden programma’s een meer evenwichtig bestand op te bouwen door de aanwijzing van niet zichtbare vindplaatsen uit ondervertegenwoordigde perioden en van ondervertegenwoordigde typen. Hierbij zijn het perspectief van behoud *in situ* op lange termijn en de betrokkenheid van de eigenaar centraal komen te staan. Niet onvermeld

mag blijven dat in de laatste jaren gewerkt wordt aan de uitbreiding in aantal en omvang van wettelijk beschermde terreinen die deel uitmaken van de Romeinse rijksgrens (*limes*), dit met het oog op de nominatie van deze grens als UNESCO werelderfgoed. In de jaren 2019-2021 wordt van alle archeologische rijksmonumenten de fysieke staat onderzocht.⁴

Deze verkenning richt zich op *het behoud* van het archeologisch bodemarchief *in situ*. Het betreft hier een lastige opgave omdat in Nederland al sinds de Tweede Wereldoorlog en tot op de dag van vandaag sprake is van grootschalige bouw van woningen, industrie, infrastructuur en natuur. De grote behoefte aan zand en grind heeft tot grote ontzandingen geleid, tegenwoordig ook in het IJsselmeer en op de Noordzee. Tot ver in de jaren negentig kon slechts een klein deel van het bedreigde bodemarchief door wettelijke bescherming *in situ* veilig gesteld worden. Daarnaast was vooral sprake van vele met publieke middelen gefinancierde noodopgravingen (behoud *ex situ*). Op basis van het bebouwde oppervlak, de omvang van ontgravingen en de intensiteit van agrarische werkzaamheden mogen we aannemen dat

³ De meeste hunebedden waren in het begin van de 20ste eeuw in bezit van de overheid.

⁴ *Erfgoed Telt!* 2018, 16: Monitor archeologische rijksmonumenten.

De meeste archeologische monumenten zijn aan het oppervlak niet zichtbaar. Zo ligt in Aartswoud een nederzetting uit het neolithicum onder een akker (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

grote delen van het archeologisch bodemarchief sinds de Tweede Wereldoorlog definitief verloren zijn gegaan.

Met de *Wet op de archeologische monumentenzorg 2007* (een wet die een uitwerking bood van de principes van het Verdrag van Valletta, Malta, 1992) kwam hier verandering in. Sindsdien is het aan individuele gemeenten om in hun ruimtelijk beleid duidelijk te maken welke verplichtingen aan een initiatiefnemer ('verstoorder') worden opgelegd als het gaat om archeologisch (voor)onderzoek (verder 'Malta-archeologie'). Uit onderzoek van onderzoeks- en adviesbureau DSP uit 2016⁵ blijkt dat archeologische randvoorwaarden voor ruimtelijke initiatieven over het algemeen een goede plek in bestemmingsplannen hebben gekregen. Veel initiatiefnemers worden daarom tegenwoordig geconfronteerd met verplichtingen (en dus kosten) voor archeologisch (voor)onderzoek. Uit onderzoek door RAAP in 2013 en 2015⁶ blijkt dat dit een positief effect heeft als het gaat om het behoud van archeologische vindplaatsen: in 32% van de gevallen waar sprake is van behoudenswaardige vindplaatsen komt het tot opname in het bestemmingsplan (daar waar de

gemeente initiatiefnemer is) of tot planaanpassing. Hierbij dient aangetekend te worden dat er geen sprake is van behoud van vindplaatsen uit alle archeologische perioden. Tevens zijn er grote verschillen tussen verschillende landsdelen. In hoogdynamische gebieden van Nederland vindt relatief veel gravend onderzoek plaats en krijgt behoud *in situ* nauwelijks vorm; in laagdynamische gebieden is de verhouding veel gunstiger. Ook is het onduidelijk of er in een later stadium niet opnieuw sprake is van een inbreuk op de planologische bescherming van vindplaatsen.

Gelet op de groeiende verankering van het archeologisch belang in de ruimtelijke ordening en de ontwikkeling van vormen van planologische bescherming van archeologische vindplaatsen wordt in deze verkenning nut en noodzaak van de 'klassieke' mogelijkheid tot aanwijzing van archeologische rijksmonumenten kritisch gezien. Een zinvolle, toekomstige inzet van deze wettelijk verankerde mogelijkheid tot het behoud van archeologische vindplaatsen vraagt wellicht om een nieuwe aanpak. Beide kwesties staan centraal in deze verkenning.

⁵ DSP-groep 2016.

⁶ Respectievelijk RAAP 2013 en RAAP 2015.

Deze verkenning kreeg tussen midden 2017 en midden 2019 in twee stappen vorm. In fase 1 stond de vraag centraal welke functie de aanwijzing van archeologische rijksmonumenten (verder 'aanwijzingsinstrument') heeft in het huidige stelsel van archeologische monumenten.⁷ In fase 2 werd onderzocht hoe het aanwijzingsinstrument in de toekomst beter ingezet kan worden. Het draait daarbij niet alleen om de borging van het wetenschappelijke belang maar ook om de verkenning van mogelijkheden tot publieke inbreng in het aanwijzingsproces.

In fase 1 is met een enquête en interviews een beeld gevormd van de waardering door verschillende externe betrokkenen van het huidige archeologische monumentenbestand en van het aanwijzingsinstrument.⁸ De enquête is gehouden onder ruim 120 medewerkers van gemeenten, (archeologische) adviesbureaus, ontwikkelaars en terreineigenaren.⁹ De respons was circa 60%. Met tien sleutelpersonen uit het archeologische erfgoedveld zijn verdiepende interviews gehouden. Gelet op de aard van het onderzoek en de respons zijn de resultaten van de enquête en de interviews niet in kwantitatieve maar in kwalitatieve, verkennende zin gebruikt.¹⁰ In fase 1 van de verkenning vervulde daarnaast een onderzoek van de Inspectie Overheidsinformatie en Erfgoed een belangrijke rol; het betrof de manier waarop gemeenten gebruik maken van hun mogelijkheden om archeologische vindplaatsen te beschermen en de veranderingen die in dit gebruik optreden met de komst van de Omgevingswet.¹¹ De resultaten van fase 1 van het onderzoek zijn in paragraaf 4 uitgewerkt.

Op basis van het onderzoek in fase 1 is geconstateerd dat het aanwijzingsinstrument ook in de toekomst een belangrijke rol kan spelen in de archeologische monumentenzorg. Daarom is in fase 2 gekozen voor een onderzoek naar de optimale inzet van het instrument in de toekomst.

Dit onderzoek behelsde verschillende interviews,¹² bijeenkomsten¹³ en projectleden hebben verschillende literatuurstudies uitgevoerd.¹⁴ Deze activiteiten fungeerden als bronnen voor de gedachtenvorming tijdens de verkenning. Met een brede vertegenwoordiging uit het archeologische erfgoedveld is gezocht naar:

- een vernieuwing van de criteria voor de selectie van archeologische rijksmonumenten;
- de wijze waarop het publiek betrokken kan worden bij de waardering en selectie van archeologische rijksmonumenten;
- inhoudelijke thema's die ten grondslag kunnen liggen aan een nieuw aanwijzingsprogramma.

Het onderzoek in fase 2 sluit daarmee aan op een advies van de Raad voor Cultuur uit 2013.¹⁵ Naar aanleiding van het toenmalige (en laatste) aanwijzingsprogramma drong de raad aan op de ontwikkeling van een visie op de bescherming van archeologische monumenten die verder rijk is dan het invullen van lacunes en die aansluit bij maatschappelijke en culturele ontwikkelingen, en doelstellingen op het gebied van ruimtelijke inrichting en economische ontwikkeling. Daarnaast wees de raad erop dat het draagvlak voor aanwijzing kan worden vergroot door andere partijen te betrekken bij het waarderen, selecteren en beheren van monumenten. De resultaten van fase 2 van het onderzoek zijn in de paragrafen 5 en 6 te vinden. In paragraaf 7 worden de bevindingen samengevat.

⁷ Voor een verslag van fase 1, zie Verschuur, Jongma en Smit 2018.

⁸ Het onderzoek werd uitgevoerd door Pro-Erfgoed, met medewerking van GK Milieu Erfgoed Ruimte.

⁹ Particuliere eigenaren zijn eerder uitgebreid bevraagd bij het onderzoek over de instandhoudingsopgave van rijksmonumenten en de werking van de SIM (Grontmij 2014 en ADC Archeoprojecten 2015). Deze resultaten zijn in deze verkenning betrokken.

¹⁰ Zie ook De Groot 2017a voor een literatuurstudie.

¹¹ Erfgoedinspectie 2019.

¹² Zie De Groot 2017b voor internationale literatuurstudie publieksbereik in de archeologie. Zie Schmutzart 2019 voor interviews met collega's van de RCE die 'internationaal' werken, uitkomst en resultaten van deze werkzaamheden zijn gedeeld tijdens een veldraadpleging in april 2019 (Anon. 2019).

¹³ (Interactieve) werksessies zijn gehouden op het Nationaal Monumentencongres 2018, de Reuvensdagen 2018 en tijdens verschillende bijeenkomsten bij de RCE.

¹⁴ Ten behoeve van fase 2 van de verkenning archeologie zijn door de projectleden verschillende deelstudies uitgevoerd: Bazelmans 2019 (over de verschillende waarden van archeologische terreinen); De Groot 2017a (een internationale verkenning van beschermingsregimes); De Groot 2017b (over archeologie en publiek in een internationaal perspectief); De Groot 2019 (over een vergelijking van het monumentenbestand en de Nationale Onderzoeksagenda Archeologie 2.0); Schmutzart 2019 (over archeologische werelderfgoedthema's die relevant zijn voor Nederland) en Smit 2019 (over de archeologie van de moderne tijd). Deze deelstudies hebben als interne discussiestukken gefungeerd.

¹⁵ Advies Raad voor Cultuur op het beschermingsprogramma archeologie 2013, dd. 5 december 2013, kenmerk bcma-2013.06802/2.

4 Wettelijke bescherming: nut en noodzaak

Uit de brede externe consultatie in fase 1 van het onderzoek blijkt dat sprake is van een grote waardering in het erfgoedveld in den brede voor de bescherming van rijkswege van archeologische vindplaatsen en voor de aanwijzing van nieuwe vindplaatsen. Deze waardering is gestoeld op het volgende:

1. Archeologische rijksmonumenten worden gezien als vindplaatsen van groot inhoudelijk belang. Het betreft een soort keurmerk dat duidelijk maakt dat het gaat om erfgoed van nationaal belang. Onderzoek ervan kan een belangrijke bijdrage leveren aan de geschiedenis van Nederland en zijn bewoners. Ze vormen potentiële iconen voor ons verleden. In principe zou het bestand een nationale archeologische collectie *in situ* moeten vormen.
2. Het archeologische bodemarchief is een onvervangbare en al sterk aangetaste kennisbron waarvan de inhoudelijke waarde alleen benut kan worden door goed wetenschappelijk onderzoek. Deze invalshoek sluit aan bij een traditie die in Nederland al sinds 1961 bestaat: bescherming is gericht op het behoud van vindplaatsen voor *toekomstig wetenschappelijk* onderzoek. Dit is overigens niet uniek voor Nederland, ook andere Europese landen hanteren een vergelijkbaar uitgangspunt waarbij de nationale overheid een nadrukkelijke taak heeft op het vlak van aanwijzing van rijksmonumenten.¹⁶ De verwachting is dat toekomstige generaties niet alleen betere methoden en technieken tot hun beschikking hebben maar ook dat de authentieke bron benaderd zal worden met nieuwe vraagstellingen.¹⁷
3. Bescherming van rijkswege biedt (vooralnog) in vergelijking met planologische bescherming een betere garantie op langdurige bescherming. Dat is logisch omdat bij ingrepen op een rijksmonument sprake is van een aparte vergunningprocedure en dat blijft zo met de invoering van de Omgevingswet. Bij rijksmonumenten is in principe behoud *in situ* het uitgangspunt en zijn ingrepen alleen toegestaan als er geen sprake is van beschadiging van de archeologische resten.¹⁸ De erfgoedwaarde heeft hier prioriteit boven andere belangen. Als verstoring onontkoombaar is, worden hoge eisen gesteld aan archeologisch onderzoek. Daar waar sprake is van planologische bescherming is de omgang bij ingrepen vastgelegd in

het bestemmingsplan.¹⁹ In vrijwel alle gevallen zijn de daarin genoemde vereisten en regels met betrekking tot behoud *in situ* of gravend onderzoek minder zwaar.²⁰ Hier is het uitgangspunt dat alle ingrepen mogelijk zijn als sprake is van een goede omgang met de archeologische resten en behoud *ex situ* wordt in dat opzicht als afdoende beschouwd. Erfgoedwaarde is hier nevensgeschikt aan een reeks van andere belangen. Het archeologisch belang, zo is de algemene mening, kan bij planologische bescherming op gemeentelijk en provinciaal niveau makkelijker onder druk komen te staan als gevolg van beleidsmatig-politieke overwegingen.²¹

4. Provincies en gemeenten maken nauwelijks gebruik van de mogelijkheid om provinciale, of gemeentelijke archeologische monumenten aan te wijzen (dit in tegenstelling tot gebouwde monumenten). Binnen provincies en gemeenten is, zo blijkt uit navraag bij het Convent van Gemeentelijke Archeologen, geen draagvlak voor de introductie van een eigen vergunningstelsel voor archeologische gebieden.²² Uit gesprekken met gemeentelijk en provinciaal archeologen komt naar voren dat colleges van B&W de regeldruk voor particulieren en/of ontwikkelaars niet willen vergroten daar waar het publiek belang op het eerste gezicht weinig evident is. Slechts met een veel grotere publieke bekendheid met de archeologie in het algemeen en archeologische vindplaatsen op lokaal en regionaal niveau in het bijzonder zullen initiatieven van provincies en gemeenten met betrekking tot bescherming van de grond kunnen komen.

Een belangrijke voorwaarde voor een zorgvuldige afweging tussen nationaal en regionaal of lokaal belang is inzicht in de totale voorraad van al dan niet beschermde archeologische vindplaatsen. Mede als gevolg van de decentralisatie van de erfgoedzorg is er op dit moment onvoldoende inzicht in de aard en omvang van de planologisch beschermde archeologische terreinen. Een ingang hiervoor zijn de gemeentelijke erfgoedkaarten. Op de website van de RCE is te vinden welke gemeenten – inclusief Caraïbisch Nederland – een dergelijke kaart hebben.²³ De kaarten zijn echter niet

¹⁶ De Groot 2017a.

¹⁷ Zie ook het Verdrag van Valletta.

¹⁸ Op Rijksmonumenten is geen sprake van vrijstellingsoppervlakten.

¹⁹ Overigens hebben gemeenten een zeer grote beleidsvrijheid in deze (Breimer 2019). Een sprekend voorbeeld is Hollands Kroon: "Wij kiezen er bewust voor om minimale regels te hanteren." <https://omgevingsvisie.hollandskroon.nl/omgevingsvisie-duplicate-1#!/onderwerp-archeologie>.

²⁰ RCE 2012; Zie ook www.cultureelerfgoed.nl voor het door RCE gebruikte afwegingskader bij vergunningaanvraag.

²¹ De recente discussies over het archeologiebeleid van de gemeenten Cuijk en Hollands Kroon zijn in dit verband illustratief.

²² Erfgoedinspectie 2019; Dubelaar-Schippers & Visser 2018.

²³ <https://www.cultureelerfgoed.nl/onderwerpen/bronnen-en-kaarten/overzicht/overzicht-gemeentelijke-archeologische-kaarten> Via links kunnen deze doorgezocht worden.

Archeologische opgravingen trekken vaak veel publieke belangstelling. Een schoolklas bekijkt het onderzoek van Merovingische graven in Borgharen (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

gezamenlijk ontsloten en eenduidig bevragebaar. Daar komt bij dat ‘erfgoedkaarten’ een verzamelnaam is voor een veelvoud aan kaarten: archeologische inventarisatiekaarten, archeologische verwachtingskaarten, cultuurhistorische kaarten, archeologische beleidskaarten etc. Op verschillende erfgoedkaarten staan archeologische rijksmonumenten overigens *niet* weergegeven omdat op dergelijke kaarten alleen informatie van de betreffende gemeente is afgebeeld.²⁴ Op dit moment wordt door een consortium van archeologische bedrijven (met inbreng van de RCE) gewerkt aan een project om de vervaardiging van dergelijke kaarten te stroomlijnen, zodat nieuwe kaarten gebaseerd worden op gedeelde uitgangspunten. Dit project wordt financieel mogelijk gemaakt door OCW.

Door het erfgoedveld werd tijdens het onderzoek in fase 1 nadrukkelijk geconstateerd dat niet alleen aanwijzing van archeologische terreinen belangrijk is, maar ook een goed stelsel van toezicht en handhaving op niet-invasief (agrarisch) gebruik van de terreinen, zodat de *in situ*

kwaliteit van de archeologische vindplaatsen in stand wordt gehouden. Verbetering van toezicht, handhaving en instandhouding is geen onderwerp van nader onderzoek binnen deze verkenning geweest. In 2019-2021 wordt als uitvloeisel van het beleidsprogramma *Erfgoed Telt!* een onderzoek uitgevoerd naar de fysieke staat van alle rijksmonumenten en naar de mogelijkheden tot passieve en actieve vormen van instandhouding.

Gelet op de rol die het archeologische rijksmonumentenbestand vervult is het belangrijk stil te staan bij de samenstelling ervan. Uit eerder onderzoek is gebleken dat het bestand niet representatief is voor de historische ontwikkeling van Nederland.²⁵ Daar komt bij dat in de archeologie als wetenschap en in de samenleving sprake is van perspectiefwisselingen waardoor ook nieuwe antwoorden worden geformuleerd op de vraag wat archeologisch erfgoed is. Een ‘archeologische collectie Nederland’ kan met andere woorden geen statisch geheel zijn: ze krijgt vorm in het licht van ontwikkelingen

²⁴ Erfgoedinspectie 2019.

²⁵ Zoetbrood et al. 2006.

in en nieuwe inzichten uit wetenschap, erfgoedveld en maatschappij. Uit het onderzoek blijkt dat het erfgoedveld hier een taak weggelegd ziet voor de rijksoverheid. Dit betekent overigens niet dat uitsluitend sprake moet zijn van een groei van het bestand. In een eerder stadium is in het kader van het project *Actualisering Monumentenregister* (AMR) gekeken naar de omvang en waarde van de individuele terreinen in het toenmalige archeologische rijksmonumentenbestand. Dat project heeft geleid tot de verwijdering van ongeveer driehonderd terreinen uit het bestand omdat de waarde ervan niet aantoonbaar (meer) was. Een groot aantal rijksmonumenten is toen ook in omvang verkleind. Ook zijn door de jaren heen archeologische rijksmonumenten na de verlening van een rijksmonumentvergunning en gedegen archeologisch onderzoek een enkele keer vernietigd: soms is de ruimtelijke druk namelijk zo groot dat zelfs archeologische rijksmonumenten niet *in situ* behouden kunnen worden.²⁶ Een bescheiden en *goed gedocumenteerd* – naar de hoogste maatstaven van de wetenschap – verlies is in overeenstemming met het principe dat het rijksmonumentenbestand een ‘voorraad’ is voor toekomstig onderzoek. Gelet op de enorme onderzoeksmogelijkheden in het kader van de gebruikelijke archeologische monumentenzorg is echter grote terughoudendheid geboden met betrekking tot onderzoek op rijksmonumenten. Met recht mag hier gevraagd worden om onderzoek van de hoogste kwaliteit. Dat kan vaak alleen geborgd worden door begeleiding van de rijksoverheid bij de uitvoering van het onderzoek want net als bij regulier AMZ-onderzoek is hier vaak sprake van aanbesteding van onderzoek op een hoogst competitieve commerciële markt.²⁷

Het onderzoek in fase 1 van de verkenning leidde tot de conclusie dat het erfgoedveld vindt dat het aanwijzingsinstrument een rol moet spelen in de archeologische monumentenzorg van de toekomst: de waarde van archeologische rijksmonumenten voor de wetenschap en

de geschiedschrijving van Nederland is bij de buitenwacht boven twijfel verheven en het beschermingsregime is niet te evenaren met andere (planologische) middelen.

De aanwijzing van archeologische rijksmonumenten en de keuze welke vindplaatsen beschermingswaardig zijn, speelt zich grotendeels af in het professionele domein. Hoogst zelden wordt vanuit de samenleving rechtstreeks een vindplaats aangedragen voor bescherming.

In zijn algemeenheid wordt door de bevolking van Nederland echter waarde gehecht aan (archeologisch) erfgoed en de burger zou daar meer bij betrokken willen worden.²⁸ Veel waarde wordt gehecht aan het vertellen van het archeologisch verhaal bij een archeologische vindplaats/monument. In tegenstelling tot gebouwde monumenten worden archeologische monumenten die *in situ* worden behouden veelal als ongrijpbaar beschouwd en zijn ze lang niet altijd bekend bij het publiek. De belangstelling voor archeologie wordt vaak pas aangewakkerd door tastbare vondsten bij een opgraving²⁹ en minder door het sec toekennen van een monumentstatus zonder aandacht voor informatievoorziening over het monument. Archeologische vindplaatsen kunnen juist een rol spelen als plekken van herinnering (*lieux de memoires*) op lokaal, regionaal en nationaal niveau. Belangrijk hierin is dat de geïnteresseerde burger ruimte krijgt om mee te doen bij archeologisch onderzoek en het vertellen van het verhaal.

In fase 2 van de verkenning is onderzocht op welke wijze optimaal gebruik kan worden gemaakt van het aanwijzingsinstrument en hoe aanwijzing in de toekomst plaats moet vinden. Het gaat hier om respectievelijk wijzigingen in inhoudelijke focus (paragraaf 5) en om de invloed van het publiek op waardering, selectie en aanwijzing (paragraaf 6).

²⁶ Recente voorbeelden hiervan: Voorburg, woningbouw (Driessen 2014), Well Aaijen, grootschalige ontzanding (Müller, Tebbens en Flamman 2019), en Haps Laarakker, ontwikkeling van een regionaal bedrijventerrein van 2 ha (lopend onderzoek, ongepubliceerd).

²⁷ Zie o.a. Erfgoedbalans 2017 voor zorgen ten aanzien van de kwaliteit van archeologisch onderzoek als gevolg van hoog competitieve markt.

²⁸ Kajda et al. 2017: 44% van de Nederlandse ondervraagden voelt verbondenheid met de discipline archeologie. De Groot 2017: 60% van de Nederlanders is van mening dat je iets van archeologie moet weten.

²⁹ Erfgoedbalans 2017: 47.

5 Wettelijke bescherming: een wetenschappelijk perspectief

5.1 Inleiding

Er bestaat binnen Nederland een dominante traditie die de waarde benadrukt van archeologische vindplaatsen voor de wetenschap. Al in 1940 werd een opgravingsverbod van kracht. Het feit dat alleen via gedegen en modern wetenschappelijk onderzoek de potentie van het bodemarchief voor de geschiedschrijving van Nederland kan worden gerealiseerd is breed geaccepteerd. Het is aan wetenschappers, archeologische bedrijven, musea en erfgoedinstellingen om de nieuwe inzichten te vertalen naar voor het publiek interessante beelden van het verleden. Steeds duidelijker wordt dat een actieve betrokkenheid van het publiek bij de opzet en uitvoering van archeologisch veldonderzoek daarbij een succesfactor kan zijn. Overigens is de archeologie van Nederland niet alleen voor ons land zelf interessant: de grenzen van het koninkrijk zijn immers nog geen tweehonderd jaar oud. Nederlanders en hun voorouders hebben ook buiten de huidige landsgrenzen hun sporen achtergelaten. Omgekeerd maakt Nederlands grondgebied deel uit van de geschiedenis van andere moderne staten. Bij de beantwoording van de vraag naar een representatief monumentenbestand moet daarom ook een internationaal perspectief gekozen worden.

De Nederlandse archeologie beschikt over een gecodificeerd systeem van waardering van archeologische vindplaatsen.³⁰ Het systeem en de onderscheiden criteria als zodanig zijn onomstreden maar voor verschillende criteria is nog geen geëxpliciteerd beoordelingskader beschikbaar. Zo ontbreekt het bijvoorbeeld aan een duidelijk beeld van de archeologische voorraad voor vele gebieden en vele periodes: een inschatting van de zeldzaamheid van een vindplaats is dan ook vaak gebaseerd op *expert judgement*.³¹ Op dit moment is geen sprake van initiatieven gericht op een nadere wetenschappelijk-inhoudelijke onderbouwing en explicitering van de verschillende waarderingscriteria.³²

In de Malta-archeologie worden jaarlijks grote aantallen nieuwe behoudenswaardige vindplaatsen geïdentificeerd,

waarbij gebruik gemaakt wordt van het bovengenoemde gecodificeerde systeem. Deze nieuw ontdekte vindplaatsen vormen een voorraad als het gaat om nieuwe aanwijzingen. Logischerwijs komen deze niet allemaal in aanmerking om aangewezen te worden als rijksmonument, een deel wordt namelijk opgegraven en *ex situ* behouden. Voor de vindplaatsen die *in situ* behouden worden, mag, in het licht van nieuwe vormen van planologische bescherming, de vraag worden gesteld welke criteria gehanteerd moeten worden bij de selectie van vindplaatsen voor rijksbescherming en welke lacunes het huidige monumentenbestand laat zien. In hoeverre is sprake van een representatieve collectie van rijksmonumenten van (inter)nationaal belang (paragraaf 5.2). Ontwikkelingen in het archeologische veld maken daarnaast duidelijk dat de eenheid van bescherming nadrukkelijker aandacht vraagt. Daar waar vroeger veelal gedacht werd in termen van discrete, dichte configuraties van vondsten en grondsporen, wordt tegenwoordig meer gedacht in termen van archeologische landschappen (paragraaf 5.3). En welke vindplaatsen overstijgen een lokaal en regionaal belang en zijn van nationale of internationale waarde (paragraaf 5.4)?

5.2 (Inter)nationaal belang

Een logische invalshoek voor de ontwikkeling van een perspectief op archeologische vindplaatsen van (inter)nationaal belang wordt gevormd door de zes culturele selectiecriteria die UNESCO hanteert bij de aanwijzing van werelderfgoed: 1. meesterwerk van menselijk vernuft; 2. belangrijke uitwisseling van waarden; 3. getuige van traditie/beschaving; 4. typerend voor bepaalde architectuur; 5. uitzonderlijk gebouw/landschap; en 6. associatieve waarde.³³ Deze criteria kunnen niet los gezien worden van een beoordeling van de authenticiteit en de integriteit van het genomineerde object. Een blik op diverse archeologische werelderfgoederen met een band met Nederland – Schokland, limes, Halstatt-cultuur, Hanze – maakt duidelijk dat vooral de criteria 3, 4 en 5 een rol spelen. Meer algemeen kan gesteld worden dat archeologisch werelderfgoed staat voor (1) belangrijke fases van de menselijke geschiedenis – en daarmee landgrenzen veelal overschrijdt – of voor (2) de interactie in het verleden tussen mens en omgeving in een welomschreven gebied dat internationaal bijzonder is. Een mooi voorbeeld van het eerste is de evolutie van de mens. Op basis van middenpaleolithische resten mogen we aannemen dat het huidige Nederland een grenszone vormde tussen twee

³⁰ De huidige KNA vermeldt dat het proces van waarden in drie stappen plaatsvindt, op basis van: (1) belevingswaarde ('schoonheid' en 'herinneringswaarde'); (2) fysieke criteria ('gaafheid' en 'conservering'); en (3) inhoudelijke criteria (of 'wetenschappelijke waarde') ('zeldzaamheid', 'informatiewaarde', 'context- of ensemblewaarde' en 'representativiteit'). Zie: <https://www.sikb.nl/doc/KNA33/definitief/Deel%20I%20bijlage%20IV%20Waarden%20van%20vindplaatsen%20oversie%203.3.pdf>

³¹ Hessing et al. 2013 en Bazelmans 2019.

³² Vanuit het SIKB/CCvD zijn hiervoor in het verleden wel initiatieven ontplooid maar die hebben niet geleid tot een bijgewerkte en breed gedragen operationalisering (zie Hessing et al. 2013 en Bazelmans 2019): In feite wordt nog steeds in licht gewijzigde versie de operationalisering uit midden jaren negentig gehanteerd (Groenewoudt 1994).

³³ Schmutzhart 2019; voor een uitgebreide beschrijving van de criteria zie *Factsheet Werelderfgoed 2019*.

Het Balloërveld is een plek waar cultuur- en natuurhistorie onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn, de grafheuvels en karresporen laten zien dat de heide hier al millennia door de mens is gebruikt (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

'cultuurtradities': een in het noordoosten die gekarakteriseerd wordt door zogeheten *Keilmesser* en een in het zuiden die gekenmerkt wordt door klassieke vuistbijlen. Een voorbeeld van het tweede zijn de omvangrijke, noodgedwongen aanpassingen die het Romeinse leger moest doen in de bouw van infrastructuur in het zompige gebied van de grote rivieren. Het betreft hier een voorbeeld van het feit dat het menselijk handelen in onze gebieden eerst en vooral werd bepaald door de laaggelegen, natte ligging ervan: Nederland maakt deel uit van een van de grootste delta's ter wereld, wat heeft geresulteerd in de specifieke bewoningsgeschiedenis van deze delta.³⁴ De resten in Nederland van Romeinse forten, wegen, kades en havens, bruggen en schepen zijn door de natte omstandigheden in de delta naar internationale maatstaven bovendien zeer goed geconserveerd (een Nederlandse verbijzondering van de UNESCO-criteria authenticiteit en integriteit). Ook veel andere archeologische resten zijn in Nederland opvallend goed geconserveerd. Uitzonderlijk goede conservering van archeologische resten in kust- en rivierengebied is voor de Nederlandse beschermingsagenda dan ook een blijvend belangrijke invalshoek.

De conventie voor de bescherming van onderwater erfgoed van de UNESCO biedt een aanvullend perspectief op de vraag wat archeologische waarden van (inter)nationaal belang zijn.³⁵ Deze conventie stelt dat dit onderwatererfgoed een integraal onderdeel vormt van het cultureel erfgoed van de mensheid en een belangrijk element is in de geschiedenis van volken, naties en hun onderlinge relaties. Maritiem erfgoed heeft vaak een relatie met belangrijke wereldhistorische thema's zoals

ontdekkingsreizen, globalisering, handel, oorlog, kolonisatie en slavernij. Door haar ligging aan zee en haar prominente internationale positie in de vroegmoderne tijd bezit Nederland veel maritiem erfgoed, zowel binnen als buiten de landsgrenzen. Het vaak zeer goed geconserveerde en rijke maritieme erfgoed lijkt bij uitstek geschikt om over nationale grenzen heen duidelijk te maken wat gemeenschappen scheidt en verbindt.

5.3 Landschappelijke en interdisciplinaire samenhang

In de archeologische wetenschap en monumentenzorg zijn de afgelopen decennia twee belangrijke verschuivingen zichtbaar: (1) van een oriëntatie op ruimtelijk strikt begrensde vindplaatsen naar vindplaatsen in hun toenmalig (cultuur)landschap; en (2) een integratie van archeologische waarden met cultuurhistorische, aardkundige, historisch-geografische, bouwhistorische, landschappelijke en natuurwaarden. Dat vertaalt zich naar een wens om niet alleen goed begrensde archeologische monumenten aan te wijzen, maar ook om grotere, samenhangende landschappen te beschermen.³⁶ Hierbij staat het behoud van vindplaatsen in hun ruimtelijke samenhang (bijvoorbeeld van nederzetting, grafveld en akkers) en in hun oorspronkelijke landschappelijke context centraal. Daarnaast is het oogmerk niet uitsluitend archeologische verschijnselen te beschermen, maar ook – in samenhang – bouwkundig, historisch-geografisch, aardkundig, landschappelijk of natuurlijk erfgoed.

In de Nederlandse archeologie is een bredere landschappelijke bescherming slechts voor enkele gebieden succesvol geweest (bijvoorbeeld De Strubben-Kniphorstbos³⁷). Een gebiedsgerichte bescherming betekent namelijk een groot ruimtelijk beslag, de betrokkenheid van een groot aantal eigenaren. Een geslaagde aanwijzing betreft de verdedigingslinie van Groenlo: ondanks een grote hoeveelheid eigenaren kon deze op basis van lokaal en bestuurlijk draagvlak gerealiseerd worden. Tevens neemt het aanwijzingsproces bij een gebiedsgerichte bescherming vaak veel meer tijd in beslag en levert het in de regel meer bezwaren op. Soms is het lastig voor alle deelgebieden de waarde goed te omschrijven omdat niet overal sprake is van een dichte spreiding van vondsten en/of grondsporen. In laagdynamische gebieden is de succesfactor hoger dan in hoogdynamische gebieden, ook voor het behoud op de lange termijn.

³⁴ Vos *et al.* 2019.

³⁵ Unesco 2001.

³⁶ Zie ook Erfgoedbalans 2017.

³⁷ <https://www.hunebednieuwscafe.nl/2018/01/strubben-kniphorstbos-grootste-archeologische-monument-nederland/>

Speuren naar het Romeinse fort onder het DOMplein, het bodemarchief zichtbaar gemaakt (DOMunder, Mike Bink).

Een interdisciplinaire waarderingssystematiek waarin de waarde van een gebied voor archeologie, aardkunde, historische geografie, bouw- en cultuurhistorie en natuur in samenhang wordt beoordeeld is nog niet beschikbaar. Het concept van de 'landschapsbiografie' is een goed middel om te komen tot een integrale cultuurhistorische karakteristiek van een gebied. Zo'n integrale benadering, die vervolgens wordt aangevuld met een integrale waardering, kan mogelijk op groot draagvlak rekenen omdat dan een reeks van belangen samen oplopen. Rond bepaalde gebieden kunnen professionals en vrijwilligers uit verschillende domeinen met elkaar verbonden raken. Bij de bescherming ervan kan rijksbescherming in samenhang met verschillende vormen van planologische bescherming op rijks-, provinciaal en gemeentelijk niveau ingezet worden. Dit biedt de mogelijkheid om in gebieden de bewoningsgeschiedenis integraal en in zijn verschillende verschijningsvormen te laten zien en te combineren met het behoud van het huidige zichtbare landschap en de natuur.

Op basis van bovenstaande inzichten lijkt het zinvol om bij de toekomstige selectie van archeologisch erfgoed van nationale betekenis ook aandacht te hebben voor de ruimere landschappelijke inbedding van archeologische resten en de samenhang van deze resten met in de omgeving aanwezige andere vormen van erfgoed en landschappelijke en natuurwaarden.

5.4 Een evenwichtig bestand

Hierboven is geconstateerd dat het huidige monumentenbestand onvolledig en weinig representatief is. Dat komt vooral door een vrij eenzijdige focus in de jaren zestig tot en met negentig op de aanwijzing van zichtbare monumenten. Twee recente aanwijzingsprogramma's (vanaf respectievelijk 2009 en 2013) vormden een aanzet tot een eerste correctie. Een gemis aan representativiteit is echter enigszins inherent aan ieder bestand omdat (1) steeds nieuwe ontdekkingen worden gedaan (ook op het niveau van typen vindplaatsen, zogeheten complextypen³⁸); (2) wetenschappelijke inzichten met betrekking tot het verleden veranderen; (3) archeologen een interesse ontwikkelen in eerder als onbeduidend aangemerkte perioden, gebieden of thema's; en (4) er een steeds nadrukkelijker vraag is om ook specifieke interesses vanuit de maatschappij een plek in het bestand te geven. Een voorbeeld van de eerste wordt gevormd door Romeinse grafheuvels in het rivierengebied; van de tweede de verschuiving van een nadruk op archeologische vindplaatsen naar archeologische landschappen; van de derde de groeiende aandacht voor de archeologie van de (vroeg)moderne tijd; en van de vierde de groeiende aandacht voor de archeologie van

³⁸ Een beschermd terrein kan meerdere complextypen omvatten. Zo kunnen binnen een perceel zowel een grafheuvel uit de bronstijd als een nederzetting uit de Romeinse tijd liggen.

Sommige resten uit de Tweede Wereldoorlog zijn nog aan het oppervlak zichtbaar. In Oostelbeers trainden Duitse gevechtsvliegers met betonnen bommen op in aarde vormgegeven schepen (Monique Eerden).

conflict in het algemeen en de Tweede Wereldoorlog in het bijzonder.

Hoewel een monumentenbestand tot op zekere hoogte los moet staan van de voorkeuren in het wetenschappelijke onderzoek van vandaag en zal zich ook moeten lenen voor de nog onbekende vragen van de toekomst, zal ze ook geschikt moeten zijn voor de vragen die centraal staan in het huidige onderzoek. De *Nationale Onderzoeksagenda Archeologie 2.0*³⁹ biedt de mogelijkheid om de vraag te beantwoorden of het huidige monumentenbestand geschikt is voor het onderzoek dat in het centrum van de belangstelling staat.⁴⁰ De vergelijking tussen NOaA 2.0 en het huidige monumentenbestand kan worden gemaakt op basis van (1) gebied, (2) periode en (3) de aard van de archeologie (complextype).

De vragen van de NOaA 2.0 zijn redelijk evenwichtig over Nederland verspreid.⁴¹ Als de zichtbare archeologische

monumenten buiten beschouwing worden gelaten, valt op dat in het Friese veengebied en het Hollands Duingebied nauwelijks beschermde rijksmonumenten aanwezig zijn, terwijl relatief veel NOaA 2.0-vragen op deze gebieden betrekking hebben. Hier ontbreekt met andere woorden een 'voorraad' in de vorm van beschermde vindplaatsen, om deze vragen in de toekomst te kunnen oplossen. Ook voor het Continentaal plat, de Voordelta/Zeeuwse stromen en de Waddenzee/IJsselmeer en het Markermeer zijn niet of nauwelijks vindplaatsen beschermd, terwijl deze gebieden een belangrijke rol spelen in het maritieme deel van de NOaA 2.0.⁴²

De meeste vragen uit de NOaA 2.0 hebben betrekking op de Romeinse tijd, de vroege middeleeuwen en de late middeleeuwen. Beduidend minder vragen gaan over het paleo- en mesolithicum. De NOaA kent ook voor de nieuwe tijd relatief weinig vragen, terwijl resten uit deze periode tegenwoordig juist wel veel tijdens opgravingen worden aangetroffen en onderzocht. Hier blijft tot op de dag van vandaag de geringe belangstelling van professionele archeologen voor de (vroeg)moderne tijd zichtbaar.⁴³ Dit heeft te maken met de beschikbaarheid

³⁹ De huidige NOaA 2.0 is tot stand gekomen in samenwerking met het archeologisch werkveld, ca 150 archeologen hebben vragen ingediend en suggesties gedaan. Tevens zijn de inzichten van de zogeheten Oogst voor Malta-syntheses in de NOaA verwerkt.

⁴⁰ De NOaA is hier niet voor ontworpen. Ze dient ter inspiratie van het gravende onderzoek dat vorm krijgt in de huidige op de principes van het verdrag van Valletta gebaseerde AMZ. De agenda is natuurlijk niet volledig; zo is het belangrijk om ook op regionaal en lokaal niveau relevante vragen te formuleren.

⁴¹ Met uitzondering van de gebiedsdelen onder water: hier wreekt zich het feit dat hier sprake is van een lagere onderzoeksintensiteit.

⁴² Een bijkomend probleem is hier dat er in vergelijking met de archeologie van het land geen goed beeld bestaat van de totale archeologische voorraad.

⁴³ Dat deze situatie aan het veranderen is blijkt wel uit de recente aanstelling van een bijzonder hoogleraar met als opdracht 'archeologie en erfgoed van oorlog en massaal geweld' aan de Rijksuniversiteit Groningen.

Van een classicistische naar een landschapstuin op het landgoed Duivenvoorde: het archeologisch onderzoek van de RCE bood inzicht in de ontwikkeling van de tuin en de bijbehorende beplanting. De opgravingsput volgt het nieuwe wandelpad (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

van een overvloed aan andere historische bronnen voor de late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd en met een strikt wetenschappelijke invalshoek in het onderzoek (en minder aandacht voor bijvoorbeeld de herinneringswaarde van archeologische resten).⁴⁴ Tot voor kort bestond er in de archeologie vrijwel geen aandacht voor de 18de tot en met de 20ste eeuw. Dat verschuift nu mede onder invloed van de grote aantallen vondsten uit deze periode van metaaldetectoramateurs en door een groeiende publieke aandacht voor (de archeologie van) conflicten in het algemeen en de Tweede Wereldoorlog in het bijzonder.⁴⁵ In het archeologisch vakgebied is sprake van een voorzichtig debat over de wetenschappelijk-inhoudelijke waarde van vondsten en vindplaatsen uit recente periodes. Tussen professionals onderling maar ook tussen vrijwilligers en professionals bestaat nog geen consensus over de wetenschappelijke meerwaarde en behoudscondities *in situ* en *ex situ*.⁴⁶ En ook onder bestuurders is het, mede daardoor, als archeologisch erfgoedbelang nog relatief onbekend.

In vergelijking met de NOaA is in het rijksmonumentenbestand sprake van een duidelijk andere verdeling over periodes. Veel beschermde rijksmonumenten stammen uit

de prehistorie: het gaat hier echter voor het grootste deel om grafheuvels uit het neolithicum en de bronstijd en deze zijn beschermd omdat ze zichtbaar en dus makkelijk op te sporen waren. Mede daardoor zijn ze in de eerste helft van de 20ste eeuw onderwerp van veel onderzoek geweest. In het rijksmonumentenbestand zijn dus veel prehistorische objecten opgenomen die met het grafritueel te maken hebben, maar juist weer heel weinig met bewoning en landgebruik. Voor de late middeleeuwen zijn juist nederzettingen goed vertegenwoordigd, maar opnieuw is zichtbaarheid de reden: het gaat hier namelijk voor een groot deel om terpen/wierden. Wanneer het bestand wordt vergeleken met aard en de aantallen complextypen die we intussen uit de gravende archeologie kennen, valt vooral het lage aandeel beschermde complexen uit de vroege prehistorie en de nieuwe tijd op.

Tot slot verdient de aard van de archeologische resten (complextype) aandacht. De NOaA kent thematisch een brede insteek en daarom komen de meeste complextypen aan bod, hoewel sprake is van een sterke nadruk op bewoning. Wanneer het bestand van de rijksmonumenten wordt vergeleken met de NOaA dan wordt een onevenwichtigheid zichtbaar. Zoals we zagen zijn juist begravingen in de vorm van grafheuvels goed vertegenwoordigd. Ook nederzettingen uit de Romeinse tijd zijn, net als terpen/wierden, goed vertegenwoordigd maar uit andere perioden en gebieden juist niet (vroege prehistorie en middeleeuwen uit delen van Nederland buiten het terpengebied). Met de nu beschermde terreinen kunnen voor belangrijke delen van het verleden, zij het voor sommige regio's beter dan voor andere, in de toekomst veel van de NOaA-vragen met een focus op bewoning en begraving beantwoord worden. Dat geldt echter niet voor thema's zoals agrarische productie en voedselvoorziening, industrie en nijverheid, scheepvaart en conflict. Complextypen als akkers en productiesites van bijvoorbeeld metaal en aardewerk zijn ondervertegenwoordigd in het rijksmonumentenbestand en komen ook binnen de Malta-archeologie weinig aan bod. De ondervertegenwoordiging van de maritieme archeologie/het maritieme erfgoed is ook in deze vergelijking goed zichtbaar. Aan het maritieme erfgoed wordt nu in twee programma's volgend uit het beleidsprogramma *Erfgoed Telt!* aandacht besteed.⁴⁷ Deze intensivering zal ertoe leiden dat er nieuwe vindplaatsen worden aangetroffen en dat een deel van de bekende vindplaatsen nader gewaardeerd zal worden. Hierdoor ontstaat beter zicht op de meest waardevolle maritiem-archeologische vindplaatsen van de Nederlandse geschiedenis.

⁴⁴ Aan archeologische resten van na 1500 werd in de 19de en de eerste helft van de 20ste eeuw nauwelijks of geen aandacht besteed (met uitzondering van resten die een bouwhistorische betekenis hadden). Dat veranderde na de Tweede Wereldoorlog, het eerst in het archeologisch onderzoek van historische stadskernen, hoewel ook hier in eerste aanleg het onderzoek vooral betrekking had op het ontstaan van steden en hun eerste ontwikkeling in de volle en late middeleeuwen. Een archeologie van het historische platteland zoals dat na de 12de eeuw vorm kreeg, kreeg pas in de jaren negentig voor het eerst vorm.

⁴⁵ Kok en Vos 2013; Van der Schriek 2019.

⁴⁶ Smit 2019; Van der Schriek 2019; Bosman et al. 2014; Kok & Vos 2013.

⁴⁷ Programma Maritiem Erfgoed Internationaal en Programma Maritiem Erfgoed Nationaal (2019-2021) uitgevoerd door RCE en partners in het erfgoedveld.

6 Wettelijke bescherming: het belang voor de samenleving

Hierboven – in paragraaf 5 – is gekozen voor een wetenschappelijk-inhoudelijk perspectief. Al sinds de inwerkingtreding van de eerste monumentenwet in 1961 immers, spelen experts in de aanwijzing van rijksmonumenten een hoofdrol. De vraag is echter of die geprivilegieerde positie houdbaar is. Welke rol zou in de toekomst weggelegd moeten zijn voor het publiek bij de aanwijzing van monumenten? Welke interesses uit erfgoedveld en maatschappij kunnen vertaald worden naar de opsporing, waardering en selectie van archeologische rijksmonumenten. Hoe laten we het bestand uitgroeien tot een geheel dat niet alleen staat voor het betrekkelijk samenhangende wetenschappelijk vertoog over het verleden maar ook voor de uiteenlopende voorstellingen van het verleden van uiteenlopende groepen van mensen?

Bij de beantwoording van die vraag spelen de navolgende overwegingen een rol:

1. Een deel van het archeologisch erfgoed in Nederland is zichtbaar. Het gaat om hunebedden, terpen en wierden, grafheuvels, vliedbergen en kasteelruïnes. De bescherming van deze zichtbare monumenten is onomstreden in de maatschappij. Hoewel zeker niet alle zichtbare archeologische vindplaatsen tot het rijksmonumentenbestand behoren, zijn ze wel zeer

goed vertegenwoordigd in het bestand. Een belangrijk deel van het publiek beschikt over een zeker beeld van de (voor)geschiedenis waarin deze objecten een plek hebben. Dit beeld wordt gevoed door het curriculum in het lager en middelbaar onderwijs met o.a. aandacht voor de hunebedbouwers, de Romeinen in Nederland en kastelen uit de middeleeuwen. Hoewel uit onderzoek blijkt dat slechts weinig mensen weet hebben van archeologische monumenten – ook de zichtbare – in hun eigen omgeving⁴⁸, is de betekenis en waarde van zichtbare monumenten betrekkelijk eenvoudig duidelijk te maken aan niet-ingewijden. Sommige objecten spelen een rol in historisch-religieuze voorstellingen die zich onttrekken aan het wetenschappelijk vertoog, zoals die van leyliners/ New Age occultisten en paganisten.

2. Het grootste deel van het archeologisch erfgoed is onzichtbaar. De betekenis en waarde hiervan wordt pas zichtbaar door wetenschappelijk onderzoek. Dit onderzoek betekent echter vaak ook de vernietiging van het object van onderzoek. In veel gevallen

⁴⁸ De Raad 2018; zie o.a. ook het recente advies van de Raad voor Cultuur (2019, pagina 48) waar geconstateerd wordt dat de bekendheid van het publiek met de archeologie nog te gering is en meer aandacht moet krijgen van de archeologische erfgoedzorg.

Bij verschillende archeologische monumenten is ter plekke informatie te vinden. Een uitzonderlijk voorbeeld zijn de bronzen plaquettes bij de grafheuvels uit de bronstijd bij Veldhoven-Toterfout (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

ontbreekt dus elke visuele aanduiding als het gaat om de betekenis en waarde van deze archeologische vindplaatsen. Dit betekent dat dit archeologisch erfgoed bijzonder kwetsbaar is – want uit het oog uit het hart – en dat archeologen en erfgoedzorgers alles uit de kast moeten halen om deze betekenis en waarde op andere wijzen hoorbaar, voelbaar en zichtbaar te maken. Voor rijksbeschermden monumenten zijn door de jaren heen op dit vlak wel initiatieven genomen, zoals de plaatsing van informatie- en monumentenbordjes en de publicatie van fiets- en wandelroutes, maar deze zijn weinig structureel en betrekkelijk ineffectief geweest, gelet op de geringe bekendheid van het publiek met archeologische monumenten. Juist het onzichtbare en daarom veelal onbekende erfgoed heeft baat bij structurele, continue aandacht.

3. De bescherming van rijksmonumenten is gericht op behoud *in situ* en op het onaangeraakt laten van archeologische resten. Uit de praktijk blijkt dat dit een boodschap is die door het publiek lastig begrepen wordt: archeologie draait toch om opgraven en het zichtbaar maken van archeologische resten?
4. Als het om archeologisch erfgoed gaat, is sprake van een verscherpte tegenstelling tussen het publieke belang en het belang van de eigenaar en/of gebruiker. Daar waar een eigenaar/gebruiker van een gebouw monument veelal een zeker nut ontleent aan zijn bezit, levert een archeologisch monument de eigenaar/gebruiker in vrijwel alle gevallen niets op. Integendeel, de beschermde status grijpt vaak in op zijn/haar gebruiksmogelijkheden en maakt nieuwe ontwikkelingen ter plekke onmogelijk of kostbaar. Zelfs de beschikbaarheid van subsidie voor de instandhouding van archeologische monumenten heeft geen verandering kunnen brengen in de houding van private partijen als het gaat om de zorg voor hun bezit.⁴⁹
5. Er bestaat een grote interesse in de media en de samenleving voor de archeologie, denk bijvoorbeeld aan de interesse van de media voor de vondst van het 'Koperplatenwrak'⁵⁰ en de interesse van het publiek voor de Nationale Archeologiedagen. Deze belangstelling kent zeer verschillende uitingsvormen: sommige vrijwilligers gaan dagelijks met een metaaldetector op pad; anderen gaan een enkele keer in hun leven naar een publieksdag op een opgraving: soms sluit de

belangstelling heel nadrukkelijk aan op het wetenschappelijk-inhoudelijke vertoog en is sprake van een intensieve dialoog tussen professionals en vrijwilligers in de archeologie; dan weer is sprake van een raakvlak met maatschappelijke interesses, zoals dat van de militaire geschiedenis van Nederland, of zoals hierboven gemeld, van een interesse in archeologische vindplaatsen die gestoeld is op buiten-wetenschappelijke voorstellingen. Een ongewenste vorm van belangstelling is de *dark archaeology*: omgang met archeologische vondsten en vindplaatsen ten behoeve van geldelijk gewin of verzameldrang die schadelijk is voor het archeologisch erfgoed. In het algemeen kan gesteld worden dat de publieke interesse zich van wetenschappelijk onderzoek onderscheidt door een meer nadrukkelijke focus op ervaring in de brede zin van het woord. De grote voorkeur van vrijwilligers voor het zoeken van vuursteen en scherven, het lopen met een metaaldetector, het participeren in een opgraving of het puzzelen met en plakken van aardewerk of glas wijst op een positieve waardering van het actief, zintuigelijk bezig zijn in een prettige omgeving, meestal buiten. Deze activiteiten zijn in vergelijking met de professionele archeologie veel meer doel op zich dan middel.

6. Soms is sprake van een subtiel maar belangrijk verschil in de interesse van professionele archeologen en vrijwilligers in de archeologie. Daar waar de eersten vooral geïnteresseerd zijn in archeologische resten als kennisbron voor een geobjectiveerd verleden dat verteld wordt in een chronologisch perspectief (van oud naar jong), zien de laatsten deze vaak vanuit een genealogisch perspectief – vanuit het heden wordt van generatie op generatie teruggekeken (van jong naar oud), als plekken voor het vertellen van verhalen die betekenis hebben voor de lokale gemeenschap. In dit verband kan sprake zijn van uiteenlopende opvattingen over authenticiteit: voor archeologen gaat het om de tastbare resten van bewoning in hun oorspronkelijke context; voor het publiek zijn deze vaak ook belangrijk maar is ook de plek zelf, los van de daadwerkelijke aanwezigheid van oude resten, waardevol. Voor archeologen hebben reconstructies een experimenteel en voor het publiek een meer evocerend karakter.

Het bovenstaande overziend – en gegeven het feit dat ook in het buitenland weinig of geen ervaring bestaat met publieksbetrokkenheid bij aanwijzing – lijkt het een goede optie om te experimenteren met vormen die het contrast tussen expert en vrijwilliger en publiek niet uitvergroten maar die streven naar een dialoog en

⁴⁹ Grontmij 2015.

⁵⁰ Vondst gedaan bij de zoektocht naar de over boord geslagen containers van de MSC Zoë.

Opravingen lenen zich goed voor samenwerking tussen professionals, studenten en vrijwilligers. In de zomer van 2019 groeven zij in Zeewolde een 19de-eeuws vuilnisscheepje op (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

participatie centraal stellen. Daarbij kan effectief gebruik gemaakt worden van de in Nederland gangbare praktijk dat bescherming voorafgegaan wordt door waardestellend onderzoek: het moet duidelijk zijn waarom iets als monument beschermd wordt (het doet immers inbreuk op de mogelijkheden van de eigenaar). In zowel de vormgeving, uitvoering, oordeelsvorming en uitwerking van dergelijk onderzoek kunnen professionals samen optrekken met vrijwilligers, geïnteresseerden en – niet in de laatste plaats – de eigenaar.⁵¹ Interessant is om expliciet en systematisch voordrachten voor te waarden (en mogelijk te beschermen) terreinen onder vrijwilligers en het publiek te werven. Op deze wijze wordt waarschijnlijk ook inzicht verkregen in welke

vindplaatsen of plekken door het publiek belangrijk worden gevonden als plekken van herinnering of karakteristiek voor een specifiek thema. De vraag is hoe groot de cirkel van betrokkenen en geïnteresseerden gekozen moet worden. Speciale zorg moet besteed worden aan de in een participatief project gewenste snelheid en dynamiek enerzijds en de vaak lange doorlooptijd van beschermingsprocedures anderzijds. Tot slot moet aandacht besteed worden aan het gegeven dat met een projectmatige aanpak een blijvende lokale behoefte niet wordt bevredigd: het met een participatief project bewerkstelligd lokaal elan is vaak maar beperkt houdbaar.⁵²

⁵¹ Het betreft hier feitelijk een introductie van de principes van de zogeheten *community archaeology* in de aanwijzingspraktijk (zie voor Nederland bijvoorbeeld het project CARE (<https://gemeenschapsarcheologie.nl>)). Overigens is het zo dat het al een aantal jaren staande praktijk is dat de RCE lokale groepen van vrijwilligers in de archeologie bij al zijn veldwerk betreft. Dit geldt echter nog niet de keuze van het object of de gemeenschappelijke oordeelsvorming.

⁵² Groenendijk 2017, 79.

Een mini-opgraving in je eigen tuin, samen met archeologen op zoek naar de lokale geschiedenis in het kader van publieksarcheologie (CARE/Johan Verspay).

De archeologische monumentenzorg is in de afgelopen vijftig jaar sterk veranderd door de verankering van het Verdrag van Valletta (1992) in de Nederlandse wetgeving. Van beslissende betekenis was de verankering van het archeologische belang in de ruimtelijke ordening. Archeologische vindplaatsen gaan meestal niet meer ongezien verloren en worden niet langer opgegraven onder hoge druk (noodopgravingen) maar worden vroegtijdig opgespoord, ter plekke behouden of op kosten van de initiatiefnemer opgegraven daar waar behoud *in situ* niet mogelijk is. Deze verandering heeft geleid tot een forse schaalvergroting en professionalisering van het archeologisch bestel. In de situatie van voor 'Valletta' had wettelijke bescherming van archeologische vindplaatsen een logische en vooraanstaande plek. Hoe het aanwijzingsinstrument zich verhoudt tot de nieuwe constellatie van instrumenten en actoren die na 1992 langzaam vorm kreeg, werd de laatste jaren minder duidelijk. Deze verkenning levert een bijdrage aan een discussie over nut, noodzaak en vorm van (wettelijke) bescherming in het huidige stelsel.

Uit de verkenning is gebleken dat binnen de professionele archeologie en het erfgoedveld nog steeds grote waarde wordt gehecht aan de mogelijkheid tot wettelijke bescherming van archeologische monumenten. Bescherming geldt als een **keurmerk**. Het biedt de beste garantie op daadwerkelijke bescherming op de lange termijn. Daar waar ontwikkelingen op een monument niet te vermijden zijn, kan via een vergunning gedegen wetenschappelijk onderzoek worden afgedwongen.

Deze verkenning laat zien dat op regionaal en/of lokaal niveau weinig archeologische vindplaatsen een gemeentelijke en/of provinciale (beschermd) monumentstatus hebben. **Gemeenten en provincies** hebben bij het inwerking treden van de omgevingswet een kans om vindplaatsen nader te beschermen in op te stellen omgevingsvisies. Archeologische vindplaatsen die op gemeentelijk en/of provinciaal niveau een beschermd status hebben, of planologisch of anderszins zijn beschermd, zouden een centrale plek kunnen krijgen in regionale of lokale omgevingsvisies en – in samenhang

met en complementair aan de nationale collectie – kunnen uitgroeien tot focuspunt voor op het publiek gerichte activiteiten.

In de archeologische monumentenzorg worden archeologische vindplaatsen sinds twee decennia op een uniforme en gecodificeerde wijze gewaardeerd om te bepalen of ze behoudenswaardig zijn. Voor de meeste criteria ontbreekt echter een goede ‘meetlat’ en consensus over de normstelling. De gangbare **waarderingsystematiek** biedt bovendien weinig ruimte voor het perspectief van non-professionals.

De verankering van de archeologische monumentenzorg in de ruimtelijke ordening heeft gezorgd voor een forse groei van zowel het aantal opgravingen als van het aantal vindplaatsen dat (planologische) bescherming geniet. In dat licht kunnen de selectiecriteria voor aanwijzing van archeologische rijksmonumenten worden aangescherpt. Rijksmonumenten zouden vooral een **(inter)nationaal belang** moeten vertegenwoordigen. Hierbij kan inspiratie gevonden worden in de selectiecriteria die UNESCO hanteert: vindplaatsen van internationaal belang vertegenwoordigen een informatiewaarde die representatief is voor een belangrijke fase van de menselijke geschiedenis (en daarmee landsgrenzen veelal overschrijdt) en/of voor de interactie tussen mensen en hun omgeving in een welomschreven gebied dat internationaal gezien bijzonder is. De Romeinse limes is een voorbeeld van het eerste criterium; de resten van jagers-verzamelaars uit het vroege neolithicum in de Nederlandse delta van het tweede. Daarnaast spelen de instandhoudingscondities in Nederland een rol. Het Nederlandse bodemarchief bevat informatie die elders in Europa niet of nauwelijks aanwezig is. Dankzij de natte omstandigheden in het Nederlandse riviereengebied en sommige kuststreken zijn bepaalde sporen en vondsten hier beter bewaard gebleven.

De verkenning signaleert daarnaast dat er internationaal meer en meer sprake is van een **gebiedsgerichte landschappelijke benadering** in de archeologie, die zich uit in de wens om vindplaatsen ruimer te begrenzen en om een integrale bescherming te realiseren van archeologische, bouwkundige, historisch-geografische, aardkundige, landschappelijke en natuurlijke waarden. Dit om (ook in de toekomst) archeologische resten in samenhang met het toenmalige landschap te kunnen bestuderen. Op dit moment is in een enkel geval sprake van de bescherming van een groter archeologisch-landschappelijk complex. En slechts in een enkel geval is sprake van de inbedding van een rijksmonument in

een groter ruimtelijk geheel waarvoor planologische bescherming geldt (bufferzone).

Het rijksmonumentenbestand is in de eerste te plaats te beschouwen als een laag-dynamische *in situ*-collectie voor toekomstig wetenschappelijk onderzoek. Uit een vergelijking tussen de **Nationale Onderzoeksagenda Archeologie 2.0** en het huidige rijksmonumentenbestand blijkt echter dat het rijksmonumentenbestand op dit moment weinig mogelijkheden biedt voor toekomstig onderzoek van bepaalde periodes, gebieden en complextypen. Vindplaatsen uit de vroege prehistorie en de nieuwe tijd, vindplaatsen uit het Friese veengebied, het Hollandse duingebied en de diverse wateren én vindplaatsen die te maken hebben met agrarische productie, voedselvoorziening, industrie, nijverheid, scheepvaart en conflict zijn minder goed in het bestand vertegenwoordigd. Het huidige bestand zou, om te kunnen fungeren als basis voor toekomstig onderzoek, in de komende jaren aangevuld kunnen worden met enkele tientallen vindplaatsen in een continu proces van ca. vijf per jaar. De behoudenswaardige vindplaatsen, die jaarlijks in de AMZ worden opgespoord, vormen hiervoor een mogelijke bron.

Bij de selectie van archeologische rijksmonumenten is in Nederland tot op heden nooit sprake geweest van **publieksparticipatie**. Het in de archeologie gangbare systeem en proces van waardering en selectie voor *in situ* behoud van vindplaatsen is hier niet op ingericht. In de gravende archeologie is een voorzichtige ontwikkeling zichtbaar van spreken en luisteren naar participatie en dialoog. Dit krijgt onder meer invulling in participatie in opgravingen, experimenten met *community archaeology* en de samenwerking van professionals en vrijwilligers in zogeheten ArcheoHotspots. Als het gaat om de vraag wat nieuwe groepen vrijwilligers en leken, ook in een dialoog met professionals, archeologisch betekenisvol en belangrijk vinden en hoe daar dan het beste voor gezorgd kan worden, bevindt de archeologie zich op grotendeels onbekend terrein. Voorbeelden hebben tot nog toe een anekdotisch karakter. Mogelijk biedt de dialoog in de gravende archeologie ook aanknopingspunten voor de waardering en selectie van *in situ* te behouden vindplaatsen en de wijze van behoud. De publieksaandacht voor archeologie kan bijvoorbeeld worden aangewend voor het vergroten van draagvlak voor bescherming van archeologische vindplaatsen op lokaal en regionaal niveau.

Voor wettelijk beschermde vindplaatsen in het algemeen, en vindplaatsen die voor de samenleving *lieux de memoires* vormen in het bijzonder, geldt dat bescherming

alleen niet voldoende is, maar dat er ook aandacht moet zijn voor betekenisgeving: waarom wordt de vindplaats beschermd, wat voor soort sporen zitten er in de grond en wat vertelt ons dat over ons verleden? Betekenisgeving draagt bij aan een respectvolle omgang met rijksmonumentenlocaties en andere waardevolle archeologische vindplaatsen.

Uit vragen die binnenkomen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en berichtgeving in de media kan worden opgemaakt waar een deel van de interesse van de samenleving ligt. Vooral de **recente geschiedenis** in het algemeen en meer in het bijzonder maritieme archeologie en archeologie van conflicten, waaronder de Tweede Wereldoorlog, hebben de belangstelling. Dit zijn ook thema's die in de vergelijking met de Nationale Onderzoeksagenda 2.0 als lacunes zijn aangeduid in het rijksmonumentenbestand. De verkenning constateert dat er een noodzaak is tot kennisvorming met betrekking tot deze onderwerpen en dat hiervoor in het erfgoedveld verschillende voorzichtige, maar weinig-gecoördineerde initiatieven worden ontplooid. Over conflictarcheologie bestaat onder professionals en ook vrijwilligers nog weinig consensus aangaande de wetenschappelijke waarde in relatie tot andere informatiebronnen en is er nog weinig kennis voorhanden over de benodigde condities voor behoud *in situ* en *ex situ*. Ook bij maritieme archeologie leven nog vragen ten aanzien van de benodigde condities voor behoud *in situ*.

De verkenning archeologie brengt aan het licht dat voor een heldere positionering van het aanwijzingsinstrument voor archeologische rijksmonumenten in het huidige stelsel van archeologische rijksmonumentenzorg aan twee belangrijke **randvoorwaarden** nog niet wordt voldaan:

1. Op dit moment is niet bekend hoe groot de **voorraad** is van archeologische vindplaatsen die al dan niet bescherming genieten op lokaal of regionaal niveau: hetzij door aanwijzing tot beschermd monument, hetzij door planologische bescherming. Een beter inzicht in deze voorraad kan bijdragen aan een meer gebiedsgerichte benadering en bescherming van archeologie, een landelijk voorraadbeheer en draagvlak voor aanwijzing van beschermde archeologische monumenten op lokaal en regionaal niveau, en de ontwikkeling van publieksgerichte activiteiten. De behoefte aan dit generieke landsdekkende overzicht van de archeologische voorraad is ook door het erfgoedveld geuit. Een eerste stap richting een beter voorraadbeheer wordt inmiddels gezet. De sector formuleert gezamenlijk uitgangspunten voor het opstellen van archeologische erfgoedkaarten op lokaal en regionaal niveau, zodat deze op de lange termijn met elkaar een landsdekkend beeld kunnen geven. Enige reserve hier is op zijn plaats omdat blijkt dat het 'oogsten' van eenduidige data uit deze verschillende digitale bronnen geen vanzelfsprekendheid is.
2. Door het erfgoedveld is tijdens het onderzoek nadrukkelijk aangegeven dat verbetering van **toezicht, handhaving en instandhouding** nodig is voor bestaande rijksmonumenten, ook uit het oogpunt van het handhaven en uitbreiden van draagvlak voor nieuwe aanwijzingen. In het kader van het beleidsprogramma *Erfgoed Telt!* wordt in 2019-2021 een onderzoek uitgevoerd naar de fysieke staat van alle rijksmonumenten en naar de mogelijkheden tot passieve en actieve vormen van instandhouding.

8 Literatuur

- ADC, 2015: *Steekproef naar de staat van archeologische rijksmonumenten. Wettelijk beschermde monumenten in bezit van particuliere eigenaren en niet in agrarisch gebruik*, Amersfoort.
- Bazelmans, J., 2019: *Onderzoek, beleving en herinnering. De waarde van archeologische vindplaatsen: een verkenning*, Amersfoort (intern document).
- Breimer, J., 2019: Archeologisch beleid Cuijk: kans of bedreiging?, in: *Erfgoedstem* 4 juli 2019.
- Bosman, A.V.A.J., E.J. van Ginkel. J.P.F. Verweij & W.B. Waldus 2014: *De archeologie van Modern Oorlogserfgoed. Een inventarisatie van het wetenschappelijke, maatschappelijke en juridische kader voor land- en waterbodems in een nationaal en internationaal perspectief, rapportage SIKB project 204, fase 1a en 1b*, Amersfoort (ADC-rapport 3595).
- Driessen, M.J. (red.), 2014: *Voorburg-Arentsburg. Een Romeinse havenstad tussen Rijn en Maas*, Amsterdam.
- DSP-groep, 2016: *Cultuurhistorie in de ruimtelijke ordening*, Amsterdam.
- Dubelaar-Schippers, W. & M. Visser 2018: *Wegwijzer voor de toekomst. Provinciebrede conclusies van het onderzoek naar het erfgoedbeleid bij de Utrechtse gemeenten. Monitor Erfgoedbeleid Utrechtse Gemeenten*, Utrecht.
- Erfgoedinspectie, 2019: *Vergunningverlening archeologische rijksmonumenten, van Monumentenwet naar Omgevingswet*, Den Haag.
- Groenendijk, H. 2017: *Gezamenlijk ontwerpen in de Archeologie*, in Knoop, R. & M. Schwarz: *Straatwaarden: in het nieuwe speelveld van maatschappelijke erfgoedpraktijken*, Amsterdam, 72-79.
- Grontmij, 2015: *Onderzoek instandhouding archeologische rijksmonumenten 'kleine' eigenaren*, Houten.
- Groot, A. de 2017a: *Archeologie en Gebouwde Monumenten. Een internationale verkenning*, Amersfoort (intern document).
- Groot, A. de 2017b: *Publieksbereik in de Archeologie. Een internationale verkenning*, Amersfoort (intern document).
- Groot, T., de, 2019a: *De nationale onderzoeksagenda en het monumentenbestand*, Amersfoort (intern document).
- Hessing, W., K.E. Waugh, R.M. van Heeringen & C.A. Visser 2013: *Evaluatie en optimalisatie waarderings-systematiek Kwaliteitsnorm Nederlandse Archeologie, fase 1 evaluatie*, Amersfoort (Vestigia-rapport 1107).
- Kajda, K., Marciniak, A., Pawleta, M., Dries, M.H. van den, Boom, K.H.J., Guermandi, M.P., Criado-Boado, F., Barreiro, D., Richards, J., Wright, H., Synnestvedt, A., Kotsakis, K., Kasvikis, K., Theodoroudi, E., Marx, A., Rossenbach, K.S., Lueth, F., Frase, I., Issa, M. 2017: *Archaeology, heritage and social value: public perspectives on European Archaeology*, *European Journal of Archaeology* 21(1), 96-117.
- Kok, R.S. & W.K. Vos (red.), 2013: *Archeologie van de Tweede Wereldoorlog*, Amersfoort (Rapportage archeologische Monumentenzorg 211).
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2018: *Erfgoed Telt!*, Den Haag.
- Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, 2017: *Erfgoedbalans*, Den Haag.
- Müller, A. L.A. Tebbens & J.P. Flamman 2019: *Van jagers-verzamelaars naar vroege boeren langs een migrerende Maas, onderzoek van een veranderend landschap en prehistorische bewoning tussen Well en Aaijen. Opgravingen in de werkvakken 2 en 4 van Hoogwatergeul Well-Aaijen, gemeente Bergen (L.), Amersfoort's Hertogenbosch* (ADC Rapport 4700/BAAC-Rapport A-12.0274).
- Pro-Erfgoed & GK Milieu Erfgoed Ruimte, 2018: *Verkenningen Archeologie, Een onderzoek naar het bestand aan en het aanwijzen van archeologische rijksmonumenten*, Leusden.
- Raad, J.H.M. de, 2018: *The interest of stakeholders and local authorities in caring for archaeological monuments*, Leiden (MA scriptie Universiteit Leiden).
- Raad voor Cultuur 2013: *Advies op beschermingsprogramma archeologie 2013*, Den Haag.
- Raad voor Cultuur 2019: *Met erfgoed meer ruimtelijke kwaliteit, sectoradvies monumenten en archeologie*, Den Haag.
- RAAP Archeologisch Adviesbureau, 2015: *Archeologie voor de toekomst, Kwantitatieve analyse van het behoud van archeologische waarden (2011-2013)*, Weesp (RAAP-rapport 2955).

- RAAP Archeologisch Adviesbureau, 2013: *Archeologie voor de toekomst, Kwantitatieve analyse van het behoud van archeologische waarden (2007-2011)*, Weesp (RAAP-rapport 2618).
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, 2012: *Beleidsnotitie "Behandelen vergunningaanvragen archeologische monumenten"*, Amersfoort.
- Schmutzhart, D. 2019: *Internationaal belang Amersfoort* (intern document).
- Schriek, M. van der, 2019: *Beyond the battlefield. Archaeological approaches to and heritage perspectives on modern conflict*, Amsterdam (proefschrift).
- Smit, B.I., 2019: *Contemporain archeologisch erfgoed. Uiteenzetting van het actuele discours rond contemporain archeologisch erfgoed in het algemeen en conflictarcheologie in het bijzonder*, Amersfoort (intern document).
- UNESCO, 2001: *Verdrag inzake de bescherming van het cultureel erfgoed onder water*, Parijs, 02-11-2001, Parijs.
- Verschuur, M., J. Jongma & B. Smit, 2018: *Rapportage Verkenning Archeologie Fase 1*, Amersfoort (intern document).
- Vos, P.C., M. van der Meulen, H. Weerts & J. Bazelmans, 2019: *Atlas van Nederland in het Holoceen*, Amsterdam.
- Zoetbrood, P.A.M., C.A.M. van Rooijen, R.C.G.M. Lauwerier, G. van Haaff & E. van As, 2006: *Uit Balans. Wordingsgeschiedenis en analyse van het bestand van wettelijk beschermde archeologische monumenten*, Amersfoort.